दशमः पाठः

हिरण्यकताम्रचूडकथा

(पञ्चतन्त्रस्य मित्रसम्प्राप्तितन्त्रात्)

पाठ-परिचयः अयं पाठः पं. विष्णुशर्मविरचितस्य पञ्चतन्त्रस्य मित्रसंप्राप्तितन्त्राद् उद्धृतोऽस्ति। अस्मिन् तन्त्रे एका मुख्या कथा सप्त उपकथाश्च वर्णिताः सन्ति। अत्र ताम्रचूडाभिधेयस्य परिव्राजकस्य हिरण्यकाख्यमूषकस्य च कथा चित्रिताऽस्ति। कदाचित् लघुपतनाख्यवायसस्य मन्थरनाम्ना कच्छपेन हिरण्यकनाम्ना मूषकेण च सह मित्रता भवति। हिरण्यकः ताभ्यां पूर्वगृहपरित्यागस्य कारणं निवेदयन् इमां कथां श्रावयति। कथामध्ये वित्तसम्बद्धप्रसङ्गो रमणीयो वर्तते। तद्यथा–
ऊष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम्। किं पुनस्तस्य सम्भोगस्त्याग-कर्मसमन्वितः।।

'अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम्। तस्य नातिदूरे मठायतनं भगवतः श्रीमहादेवस्य। तत्र च ताम्रचूडो नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म। स च नगरे भिक्षाटनं कृत्वा प्राणयात्रां समाचरति। भिक्षाशेषञ्च तत्रैव भिक्षापात्रे निधाय, तद्भिक्षापात्रं नागदन्तेऽवलम्ब्य, पश्चाद्रात्रौ स्वपिति।

अन्यस्मिन्नहनि मम (हिरण्यकनामकस्य मूषकस्य) बान्धवैः निवेदितं–'स्वामिन्! मठायतने सिद्धमन्नं मूषकभयात्तत्रैव भिक्षापात्रे निहितं, नागदन्ते अवलम्बितं तिष्ठति सदैव। तद्वयं भक्षयितुं न शक्नुमः। स्वामिनः पुनरगम्यं किमपि नास्ति। अद्य तत्र गत्वा यथेच्छं भुञ्ज्महे भवत्प्रसादात्।

तदाकर्ण्याऽहं (हिरण्यकः) सकलयूथपरिवृतः तत्र गतः। उत्पत्य च तस्मिन् भिक्षापात्रे समारूढः। तत्र भक्ष्यविशेषाणि सेवकानां दत्त्वा पश्चात्स्वयमेव भक्षयामि। एवं नित्यमेव तदन्नं भक्षयामि।

अथ कदाचित् तेन मम रक्षणार्थं महान् यत्नः कृतः जर्जरवंशश्चैकः समानीतः। तेन सुप्तोऽपि मम भयाद् भिक्षापात्रं ताडयति।

व्याख्या– दाक्षिणात्ये = दक्षिणस्यां दिशि। जनपदे = देशे, मण्डले वा। महिलारोप्यं नाम = एतन्नामकम्। नगरम् = पूः पुरं वा। अस्ति = वर्तते। तस्य = तन्नगरस्य। नातिदूरे = समीपे। भगवतः = ईश्वरस्य। श्रीमहादेवस्य = शिवस्य। मठायतनम् = देवागारं मन्दिरं वा। तत्र च = तस्मिन् मन्दिरे च। ताम्रचूडो नाम = एतन्नामकः। परिव्राजकः = सन्न्यासी। प्रतिवसति स्म = निवासं करोति स्म। स च = असौ सन्न्यासी च। नगरे = पुरि। भिक्षाटनं कृत्वा = भिक्षावृत्त्या। प्राणयात्राम् = जीवनम्। समाचरति = विदधाति। भिक्षाशेषञ्च = भोगपश्चाद् अवशिष्टं भैक्ष्यम्। तत्रैव = तस्मिन्नेव स्थाने। भिक्षापात्रे = भिक्षायाः पात्रे 'झोली' इति (भाषायाम्) । निधाय = स्थापयित्वा। तद्भिक्षापात्रम् = पूर्वोक्तं भिक्षापात्रम्। नागदन्ते = गृहभित्तौ स्थापिते दण्डविशेषे 'खूंटी' इति भाषायाम्। अवलम्ब्य = आश्रयं दत्वा। पश्चात् = तदनन्तरम्। रात्रौ = रजन्याम्। स्वपिति = शेते।

अन्यस्मिन्नहनि = अपरस्मिन् दिने। मम = मे, हिरण्यकस्य। बान्धवैः = मदाश्रितैः मूषकैः। निवेदितम् = प्रार्थना कृता। स्वामिन् = राजन्। मठायतने = मन्दिरे। सिद्धमन्नम् = पक्वमन्नम्। मूषकभयात् = आखुभ्यः त्रातुम्। तत्रैव = तस्मिन्नेव भिक्षापात्रे। निहितम् = स्थापितम्। नागदन्ते = भित्तिदण्डे। अवलम्बितम् = आश्रितम्। सदैव तिष्ठति = सर्वदा विद्यते। तद् = अन्नम्। वयम् = मूषकाः। भक्षयितुम् = खादितुम्। न शक्नुमः = असमर्थाः स्मः। स्वामिनः = भवतः। पुनरगम्यं किमपि नास्ति = किमपि कठिनं न वर्तते। अतः = एतस्मात् कारणात्। तत्र गत्वा = मन्दिरं गत्वा। यथेच्छम् = इच्छानुसारम्। भुञ्ज्महे = भक्षयामः। भवत्प्रसादात् = भवतः (राज्ञः) कृपया। तदाकर्ण्य = तच्छ्रुत्वा। अहम् = हिरण्यकः। सकलयथपरिवृतः = समस्तबान्धवयुक्तः। तत्र = मन्दिरे। गतः = यातः। उत्पत्य च = उत्प्लुत्य। तस्मिन् भिक्षापात्रे = पूर्वोक्ते पात्रे। समारूढः = आसीनः। तत्र = तस्मिन् स्थाने। भक्ष्यविशेषाणि = खादितुं विशिष्टपदार्थान्। सेवकानाम् = भृत्यानाम्, मूषकाणाम् वा। दत्त्वा = प्रदाय। पश्चात् = अनन्तरम्। स्वयमेव = आत्मना। भक्षयामि = खादामि। एवम् = इत्थम्। नित्यमेव = प्रतिदिनम्। तदन्नं =

भैक्ष्यमन्नम्। भक्षयामि = खादामि।

अथ = अनन्तरम्। कदाचित् = एकस्मिन् समये। तेन = सन्न्यासिना। मम रक्षणार्थम् = मत् भोज्यपदार्थान् रक्षयितुम्। महान् = श्रेष्ठः, यत्नः = प्रयासः। कृतः = विहितः। एकः = एकसंख्याकः। जर्जरवंशः = जीर्णवंशदण्डः। समानीतः = गृहीतः। तेन = वंशेन। सुप्तोऽपि = शयितः अपि। मम = हिरण्यकस्य। भयात् = भयकारणात्। भिक्षापात्रं = भिक्षाभाजनम्। ताडयति = नादं करोति।

समासः – प्राणयात्राम् = प्राणानां यात्रा प्राणयात्रा तां (षष्ठी-तत्पुरुषः)। भिक्षाशेषम् = भिक्षायाः शेषः भिक्षाशेषः तं (षष्ठीतत्पुरुषः)। यथेच्छम् = इच्छामनतिक्रम्य (अव्ययीभावः)। जर्जरवंशः = जर्जरः च असौ वंशः (कर्मधारयसमासः)। सकलयूथपरिवृतः = सकलः च असौ यूथः तेन परिवृतः (कर्मधारयगर्भतृतीयातत्पुरुषः)। भक्ष्यविशेषाणि = भक्ष्याय विशेषाणि।

सन्धि-विच्छेदः – नातिदूरे = न+अतिदूरे (दीर्घसन्धिः) भिक्षाटनम् = भिक्षा+अटनम् (दीर्घसन्धिः)। तत्रैव = तत्र+एव (वृद्धिसन्धिः)। पश्चाद्रात्रौ = पश्चात्+रात्रौ (जश्त्वम्)। अन्यस्मिन्नहनि = अन्यस्मिन्+अहनि (ङमुडागमः)। यथेच्छम् = यथा+इच्छम् (गुणसन्धिः)। सुप्तोऽपि = सुप्तः + अपि (विसर्गसन्धिः उत्वपूर्वरूपे) तदन्नम् = तत्+ अन्नम् (जश्त्वम्)।

प्रकृति-प्रत्ययौ- अटनम् = अट् + ल्युट्। कृत्वा = कृ + क्त्वा। विधाय = वि + धा+ ल्यप्। भक्षयितुम् = भक्ष् + तुमुन्। अवलम्ब्य = अव+लम्ब्+ल्यप्। गत्वा = गम्+क्त्वा। आकर्ण्य = आ+कर्ण+ल्यप्। उत्पत्य = उद्+पत्+ल्यप्। यत्नः = यत्+नङ्। सुप्तः = स्वप्+क्त। दत्वा = दा+क्त्वा। निहितम् = नि+धा+क्त।

अथाऽन्यस्मिन्नहनि तस्य मठे बृहत्स्फिक्नामा परिव्राजकस्तस्य सुहृत्तीर्थयात्राप्रसङ्गेन प्राघुणिकः समायातः।

तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना संभाव्य, प्रतिपत्तिपूर्वकमभ्यागतक्रियया नियोजितवान्। ततश्च रात्रौ एकत्र कुशसंस्तरे द्वावपि प्रलुप्तौ धर्मकथां कथयितुमारब्धौ।

अथ बृहत्स्फिक्कथागोष्ठीषु स ताम्रचूडो मूषकत्रासार्थं व्याक्षिप्तमना जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयंस्तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति तन्मयो न किञ्चिदुदाहरति।

अथाऽसावभ्यागतः परं कोपमुपागतस्तमुवाच-'भोस्ताम्रचूड! परिजातस्त्वं सम्यङ् न सुहृत्। तेन मया सह साह्लादं न जल्पसि। तदेकमठप्राप्त्याऽपि त्वं गर्वितः, व्यक्तः सुहृत्स्नेहः, नैतद्वेत्सि यत्त्वया मठाश्रयव्याजेन नरकोपार्जनं कृतम्। तदहं त्वदीयं मठं परित्यज्य यास्यामि।

व्याख्या- अथ = अनन्तरम्। अन्यस्मिन्नहनि = अपरस्मिन् दिने। तस्य = ताम्रचूडस्य। मठे = मन्दिरे। बृहत्स्फिक्नामा = एतन्नामकः। परिव्राजकः = सन्न्यासी। तस्य = ताम्रचूडस्य। सुहृत् = मित्रम्। यात्राप्रसङ्गेन = परिभ्रमणविषयेन। प्राघुणिकः = अतिथिः। समायातः = आगतवान्।

तम् = परिव्राजकम्। दृष्ट्वा = अवलोक्य। प्रत्युत्थानविधिना = प्रत्युद्गमनाद्यनुष्ठानेन। सम्भाव्य = सत्कृत्य। प्रतिपत्तिपूर्वकम् = आदरसहितम्। अभ्यागत-क्रियया = अतिथिपरिचर्यया। नियोजितवान् = सन्तर्पितवान्। ततश्च = अनन्तरम्। रात्रौ = निशायाम्। एकत्र = एकस्मिन् स्थाने। कुशसंस्तरे = दर्भशय्यायाम्। द्वावपि = उभावपि। प्रसुप्तौ = शयनाय गतौ। धर्मकथाम् = धर्मचर्चाम्। कथयितुम् = वक्तुम्। आरब्धौ = प्रारब्धौ। अथ = अनन्तरम्। बृहत्स्फिक्कथागोष्ठीषु = बृहत्स्फिका सह वार्ताप्रसङ्गेषु। सः = असौ, ताम्रचूडः = तन्नामकः। मूषकत्रासार्थम् = मूषकं भीषयितुम्। व्याक्षिप्तमनाः = व्याकुलचित्तः। जर्जरवंशेन = जीर्णवंशेन। भिक्षापात्रम्। ताडयन् = वादयन्! तस्य = बृहत्स्फिचः। शून्यम् = केवलम्। प्रतिवचनम् = 'हुंकार' ध्वनिना उत्तरम्। प्रयच्छति = ददाति। तन्मयः = मूषकाक्षिप्तचित्तः। न किञ्चित् = किमपि न। उदाहरति = ब्रूते।

अथ = ताम्रचूडस्य व्यस्तचित्तं दृष्ट्वा। असौ = सः। अभ्यागतः = अतिथिः। परं कोपम् = क्रोधातिशयम्। उपागतः = प्राप्तः। तम् = ताम्रचूडम्। उवाच = अवदत्। भोस्ताम्रचूड! = हे सन्न्यासिन्। परिज्ञातः = सर्वतो ज्ञातः। त्वम् =

भवान्। सम्यक् = सुष्ठु। न सुहृत् = मित्रं न। तेन = अमित्रतया। मया सह = बृहत्स्फिचा साकम्। साह्लादम् = सस्नेहम्। न जल्पसि = वार्तां न करोषि। तदेकं मठप्राप्त्याऽपि = एकं लघुमन्दिरं प्राप्य एव। त्वम् = भवान्। गर्वित: = अहङ्कारयुक्त:। व्यक्त: = दूरीकृत:। सुहृत्स्नेह: = मित्रै: सह अनुराग:। एतद् = इदम्। न वेत्सि = न जानासि। यत् त्वया = यत् भवता। मठाश्रयव्याजेन = मठस्थाधिपत्यस्वीकरणेन। नरकोपार्जनम् = दु:खमार्ग:। कृतम् = विहितम्। तद् = तेन कारणेन। अहम् = बृहत्स्फिच्। त्वदीयम् = भवत:। मठम् = मन्दिरम्। परित्यज्य = विहाय। यास्यामि = गमिष्यामि।

समास:- बृहत्स्फिक् = बृहत्यौ स्फिचौ यस्य स: बृहत्स्फिक् (बहुव्रीहि:)। प्रत्युत्थानविधिना = प्रत्युत्थानस्य विधि: प्रत्युत्थानविधि: तेन (षष्ठी-तत्पुरुष:)। तीर्थयात्राप्रसङ्गेन = तीर्थस्य यात्रा तीर्थयात्रा, तीर्थयात्राया: प्रसङ्ग: तीर्थयात्राप्रसङ्ग: तेन (षष्ठीतत्पुरुष:)। कुशसंस्तरे = कुशै: निर्मित: संस्तर: कुशसंस्तर: तस्मिन् (मध्यमपदलोपिसमास:)। कथागोष्ठीषु = कथानां गोष्ठी कथागोष्ठी, तासु कथागोष्ठीषु (षष्ठी- तत्पुरुष:)। व्याक्षिप्तमना: = व्याक्षिप्तं मन: यस्य स: व्याक्षिप्तमना: (बहुव्रीहि:)। जर्जरवंशेन = जर्जरश्च असौ वंश: जर्जरवंश: तेन (कर्मधारयसमास:)।

सन्धिविच्छेद: - तन्मय: = तद्+मय: (अनुनासिकसन्धि:)। अथासावभ्यागत: = अथ+असौ+अभ्यागत: (दीर्घसन्धि: अयादिश्च)। द्वावपि = द्वौ+अपि (अयादिसन्धि:)। सम्यङ् न = सम्यक्+न (अनुनासिकसन्धि:)। प्राप्त्याऽपि = प्र+आप्त्या+अपि (दीर्घसन्धि:)। नैतद्वेत्सि = न+एतत्+वेत्सि (वृद्धिसन्धि: जश्त्वं च)। नरकोपार्जनम् = नरक+उपार्जनम् (गुण:)।

प्रकृतिप्रत्ययौ- परिव्राजक: = परि+व्रज्+ण्वुल्। समायात: = सम्+आ+या+क्त। दृष्ट्वा = दृश्+ क्त्वा। संभाव्य = सम्+भू+णिच्+ल्यप्। नियोजितवान् = नि+युज्+णिच्+क्तवतु। तन्मय: = तद्+मयट्। त्यक्त: = त्यज्+क्त। परित्यज्य = परि+त्यज्+ल्यप्। परिज्ञात: = परि+ज्ञा+क्त। प्रतिवचनम् = प्रति+वच्+ल्युट्।

अथ तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तमनास्ताम्रचूडस्तमुवाच-'भो भगवन्! मैवं वद। न त्वत्समोऽन्यो मम सुहृत्कश्चिदस्ति। परं तच्छ्रूयतां गोष्ठीशैथिल्यकारणम्। 'एष दुरात्मा मूषक: प्रोन्नतस्थाने धृतमपि भिक्षापात्रमुत्प्लुत्यारोहति, भिक्षावशेषञ्च भक्षयति। तन्मूषकत्रासार्थमेतेन वंशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहुस्ताडयामि।

बृहत्स्फिगाह-'नूनं निधानस्योपरि तस्य बिलम्। निधानोष्मणा निश्चितं प्रकूर्दतेऽसौ।

व्याख्या- अथ = अनन्तरम्। तच्छ्रुत्वा = बृहत्स्फिच: भर्त्सनावच: आकर्ण्य। भयत्रस्तमना: = भयात् पीडितचित्त:। ताम्रचूड: = एतन्नामक: सन्न्यासी। तम् = बृहत्स्फिचम्। उवाच = आह। भो भगवन् = हे स्वामिन्! मा एवं वद = इत्थं न कथय। त्वत्सम: = भवादृश:। अन्य: = अपर:। मम = मे। सुहृत् = मित्रम्। कश्चित् न = न कोऽपि। अस्ति = वर्तते। परम् = किन्तु। गोष्ठीशैथिल्यकारणम् = धर्मचर्चायां व्यवधानस्य हेतु:। तत् = तावत्। श्रूयताम् = श्रवणीय:। एष: = अयम्। दुरात्मा = दुष्ट:। मूषक: = आखु:। प्रोन्नतस्थाने = उच्चप्रदेशे। धृतमपि = स्थापितमपि। भिक्षापात्रम्। उत्प्लुत्य = उत्पतनेन। आरोहति = उद्गच्छति। भिक्षावशेषं च अवशिष्टं भिक्षान्नं च। भक्षयति = खादति। तन्मूषकत्रासार्थम् = इमं मूषकं भीषयितुम्। एतेन = अनेन। वंशेन = वंशदण्डेन। भिक्षापात्रम् = भिक्षाभाजनम्। मुहुर्मुहु: = पौन: पुन्येन। ताडयामि = वादयामि।

बृहत्स्फिक् = अतिथिसन्न्यासी। आह = उवाच। नूनम् = निश्चयेन। निधानस्य = भूमिस्थ-धनस्य। उपरि = ऊर्ध्वभागे। तस्य = मूषकस्य। बिलम् = गर्त: आवासस्थानम्। निधानोष्मणा = धनबाहुल्यस्य प्रभावेण। निश्चितम् = असन्देहे। असौ = मूषक:। प्रकूर्दते = उत्पतति।

समास: - भयत्रस्तमना: = भयात् त्रस्तं भयत्रस्तं तच्च मन: यस्य स: भयत्रस्तमना: (बहुव्रीहि:)। त्वत्सम: = त्वया सम: त्वत्सम: (तृतीयातत्पुरुष:)। गोष्ठीशैथिल्य-कारणम् = शिथिलस्य भाव: शैथिल्यं तस्य कारणं शैथिल्यकारणं

गोष्ठ्यां शैथिल्यकारणं गोष्ठीशैथिल्यकारणम् (षष्ठी-सप्तमी-तत्पुरुषः)। दुरात्मा = दुष्ट आत्मा दुरात्मा (प्रादितत्पुरुषः)।

सन्धि-विच्छेदः - मैवम् = मा+एवम् (वृद्धिः)। निधानस्योपरि = निधानस्य+उपरि (गुणः)। तन्मूषकः = तद्+मूषकः (अनुनासिकः)। त्रासार्थम् = त्रास+अर्थम् (दीर्घः)। प्रकूर्दतेऽसौ = प्रकूर्दते+असौ (पूर्वरूपम्)।

प्रकृतिप्रत्ययौ- भयम् = भी+अच्। त्रस्तम् = त्रस्+क्त। शैथिल्यम् = शिथिल+ष्यञ्। प्रोन्नतम् = प्र+उद्+नम्+क्त। निधानम् = नि+धा+ल्युट्। धृतम् = धृ+क्त। निश्चितम् = निस्+चि+क्त।

उक्तञ्च-

ऊष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम्।
किं पुनस्तस्य सम्भोगस्त्याग-कर्मसमन्वितः।।

प्रसङ्गः - दानादिषु प्रयुक्तं धनं प्राणिनां प्रभावं वर्धयति एव इति ग्रन्थकार आह-

पदच्छेदः- उष्मा अपि वित्तजः वृद्धिम् तेजः नयति देहिनाम्। किम् पुनः तस्य सम्भोगः त्याग-कर्मसमन्वितः।

अन्वयः - वित्तजः ऊष्मापि देहिनां तेजः वृद्धिं नयति। तस्य त्यागकर्मसमन्वितः सम्भोगः किं पुनः?

व्याख्या- वित्तजः = धनात् जातः। ऊष्मापि = उत्तापः अपि। देहिनाम् = प्राणिनाम्। तेजः = प्रभावम्। वृद्धिं नयति = वृद्धिं प्रापयति वर्धयति वा इत्यर्थः। तस्य = धनस्य। त्यागकर्मसमन्वितः = दानादिव्यापारेण युक्तः। सम्भोगः = उपभोगः स्यात्। किं पुनः = तस्य विषये किं वक्तव्यम् अर्थात् तेजोवृद्धिं नयत्येव।

व्याकरणम्- वित्तजः = वित्तात् जायते जातः वा (उपपदसमासः)। त्यागकर्मसमन्वितः = त्यागस्य कर्म त्यागकर्म तेन समन्वितः त्यागकर्मसमन्वितः (षष्ठीतृतीया-तत्पुरुषौ)। ऊष्मापि = ऊष्मा+अपि(दीर्घः)। तेजो नयति = तेजः+नयति (उत्वसन्धिः)। पुनस्तस्य=पुनः+तस्य (विसर्गसन्धिः)। वृद्धिम् = वृध्+क्तिन् (अम्)। देहिनाम् = देह+इनि+आम्। सम्भोगः = सम्+भुज्+घञ्। त्यागः = त्यज्+घञ्। समन्वितः = सम्+अनु+इण् (इ)+क्त।

सरलार्थः - यदा धनं पार्श्वे भवति, तस्य जनस्य प्रभावः लोके दृश्यते किन्तु दानादिपूर्वकं धनम् उपभुज्यते तदा अवश्यमेव मानः प्रभावश्च वर्धत एव। अतः त्यागपूर्वकं भोगः करणीयः।

छन्दः - अनुष्टुप्-वृत्तम्।

तयोर्मध्ये मूषकबिलान्वेषणस्य वार्तां श्रुत्वा मयाऽपि चिन्तितम्-'अहो विनष्टोऽस्मि।' ततोऽहं भयत्रस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्गं परित्यज्यान्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः। ततः सपरिजनो यावदग्रतो गच्छामि, तावत्सम्मुखीनो बृहत्कायो मार्जारः समायाति। स मूषकवृन्दमवलोक्य तन्मध्ये सहसोत्पपात।

अथ ते मूषका मां कुमार्गगामिनमवलोक्य, गर्हयन्तो हतशेषा रुधिरस्त्रवितवसुन्धरास्तमेव दुर्गं प्रविष्टाः।

अथाऽहमेकोऽन्यत्र गतः। शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः। अत्राऽन्तरे स दुष्टपरिव्राजको दुर्गमुपगतः स्वहस्तिकया खनितुमारब्धः।

अथ तेन खनता प्राप्तं तन्निधानम्। ततो हृष्टमनास्ताम्रचूडमिदमूचेऽभ्यागतः- भो भगवन्! इदानीं स्वपिहि निःशङ्कः। एवमुक्त्वा निधानमादाय मठाभिमुखं प्रस्थितौ द्वावपि। अहमपि यावन्निधानरहितं स्थानमागच्छामि, तावदरमणीयमुद्वेगकारकं तत्स्थानं वीक्षितुमपि न शक्नोमि। एवं महाकष्टेन स दिवसो व्यतिक्रान्तः। अथाऽस्तमितेऽर्के सोद्वेगो निरुत्साहस्तस्मिन्मठे सपरिवारः प्रविष्टः।

अथास्मत्परिग्रहशब्दमाकर्ण्य ताम्रचूडोऽपि भूयो भिक्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः। अथाऽसावभ्यागतः प्राह-'सखे! किमद्याऽपि निःशङ्को निद्रां न गच्छसि। स आह-' भगवन्! भूयोऽपि समायातः सपरिवारः स दुष्टात्मा मूषकः। ततो विहस्याऽभ्यागतः प्राह-'सखे! मा भैषीः। वित्तेन सह गतोऽस्य कूर्दनोत्साहः।

अथाऽहं तच्छ्रुत्वा कोपाविष्टो भिक्षापात्रमुद्दिश्य विशेषादुत्कूर्दितोऽप्राप्त एव भूमौ निपतितः। तद्दृष्ट्वासौ मे शत्रुर्विहस्य ताम्रचूडमुवाच-भो! पश्य कौतूहलम्। तत्स्वपिहि त्वं गतशङ्कः। तच्छ्रुत्वाऽहं मनसा

विचिन्तितवान्–अहो सत्यमाह ममैषः शत्रुः। यतोऽङ्गुलिमात्रमपि कूर्दनशक्तिर्नास्ति।

ततश्च मद्भृत्याः प्रभाते गच्छन्तो मिथः जल्पन्ति–'अहो! असमर्थोऽयमुदरपूरणेऽस्माकम्। तत्किमनेनाराधितेन? एवं मे भृत्या मम शत्रूणां सेवकाः जाताः। तावन्मया चिन्तितम्–'अहो! धिगर्थहीनस्य पुरुषस्य जीवितम्।

व्याख्या– तयोर्मध्ये = सन्न्यासिनोर्मध्ये। मूषकबिलान्वेषणस्य = आखुगर्तः कुत्र? इति ज्ञातुम्। वार्ताम् = चर्चाम्। श्रुत्वा = ज्ञात्वा। मयाऽपि = हिरण्यकेन। चिन्तितम् = विचारितम्।' अहो = हा ! विनष्टोऽस्मि = विनाशकाल आगतः। ततः = अनन्तरम्। अहम् = हिरण्यकः। भयत्रस्तमनाः = भयात् व्याकुलः। सपरिवारः = तदाश्रितमूषकैः सह। दुर्गमार्गम् = बिलपन्थानम्। परित्यज्य = त्यक्त्वा। अन्यमार्गेण = अपरपथा। गन्तुं प्रवृत्तः = यातुं रतः। ततः = अनन्तरम्। सपरिजनः = सपरिवारः। यावदग्रतः = किञ्चिद् दूरे। गच्छामि = व्रजामि। तावत् = तदैव। सम्मुखीनः = समक्षं सम्मुखं वा भूत्वा। वृहत्कायः = विशालकायः। मार्जारः = बिडालः। समायाति = आगच्छति। सः = बिडालः। मूषक–वृन्दम् = आखुसमूहम्। अवलोक्य = दृष्ट्वा। तन्मध्ये = मूषकान् अन्तरा। सहसा = अकस्मात्। उत्पपात = प्राकूर्दत।

अथ = तदनन्तरम्। ते मूषकाः = उन्दुराः। माम् = हिरण्यकम्। कुमार्गगामिनम् = दुर्गमार्गं परित्यज्य विषममार्गे प्रवृत्तम्। अवलोक्य = दृष्ट्वा। गर्हयन्तः = निन्दां कुर्वन्तः। हतशेषाः = ये मृत्युमुखं न गताः ते। रुधिरस्रवितवसुन्धराः = रक्तप्लावितधराः। तमेव दुर्गम् = पूर्वबिलम्। प्रविष्टाः = प्रवेशं कृतवन्तः।

अथ = अनन्तरम्। अहम् = हिरण्यकः। एकः = एकाकी एव। अन्यत्र = अन्यस्थाने। गतः = यातः। शेषाः = अन्ये। मूढतया = मूर्खतया। तत्रैव दुर्गे = तस्मिन्नेव बिले। प्रविष्टाः = गताः। अत्रान्तरे = तदैव। सः = असौ। दुष्टपरिव्राजकः = वृहत्स्फिक्। दुर्गम् = बिलम्। उपगतः = प्राप्तः। स्वहस्तिकया = खनित्रेण। खनितुम् = खननं कर्तुम्। आरब्धः = प्रवृत्तः।

अथ = ततः। तेन = सन्न्यासिना। खनता = खननं कुर्वता। तन्निधानम् = दुर्गस्थां धनपेटिकाम्। प्राप्तम् = अवाप्तम्। ततः = पश्चात्। हृष्टमनाः = प्रसन्नवदनः। अभ्यागतः = अतिथिः। ताम्रचूडम् = सन्न्यासिनम्। इदम् = एतद्। ऊचे = जगाद। भो–हे ! भगवन् = स्वामिन्। इदानीम् = सम्प्रति। निःशङ्कः = चिन्तामुक्तः। स्वपिहि = शेष्व। एवम् = इत्थम्। उक्त्वा = कथयित्वा। निधानम् = निधिम्। आदाय = गृहीत्वा। द्वावपि = उभौ अपि। मठाभिमुखम् = मन्दिरं प्रति। प्रस्थितौ = प्रस्थानं कृतवन्तौ। अहमपि = हिरण्यकोपि। यावत् = सन्न्यासिद्वये गते। निधानरहितम् = निधिशून्यम्। स्थानम् = दुर्गम्। आगच्छामि = आगतवान्। तावत् = निधानाभावे। अरमणीयम् = रन्तुमयोग्यम्। उद्वेगकारकम् = शोकप्रदम्। तत्स्थानम् तद्दुर्गम्। वीक्षितुमपि = द्रष्टुमपि। न शक्नोमि = असमर्थोऽस्मि। एवम् = इत्थम्। महाकष्टेन = दुःखाधिक्येन। स दिवसः = निधानरहितं तद्दिनम्। व्यतिक्रान्तः = व्यतीतः। अथ = तदनन्तरम्। अस्तमितेऽर्के। = सूर्यास्ते। सोद्वेगः = अप्रसन्नः। निरुत्साहः = उदासीनः। तस्मिन्मठे = तस्मिन्नेव मन्दिरे। सपरिवारः = सपरिजनः। प्रविष्टः = गतः।

अथ = तदनन्तरम्। अस्मत्परिग्रहशब्दम् = मूषक–परिवारपदक्रमणशब्दम्। आकर्ण्य = श्रुत्वा। ताम्रचूडोपि = तन्नामकः सन्न्यासी अपि। भूयः = पुनः। भिक्षापात्रम् = भिक्षाभाजनम्। जर्जरवंशेन = जीर्णवंशेन। ताडयितुं प्रवृत्तः = ताडने रतः। अथ = तदनन्तरम्। असौ = सः। अभ्यागतः = अतिथिः। प्राह = उवाच। सखे = मित्र। किमद्यापि = अधुनाऽपि। निःशङ्कः = शङ्कारहितः। निद्रां न गच्छसि = निद्रां न प्राप्नोषि। स आह = ताम्रचूडः उवाच। भगवन् = स्वामिन्। भूयोऽपि = पुनरपि। सपरिवारः = सपरिजनः। सः = असौ। दुष्टात्मा = दुष्टः। मूषकः = आखुः। समायातः = आगतः। ततः = अनन्तरम्। विहस्य = हसित्वा। अभ्यागतः = अतिथिः। प्राह–उवाच। सखे = मित्र ! मा भैषीः = भयं मा कुरु। वित्तेन सह = धनेन साकम्। अस्य = मूषकस्य। कूर्दनोत्साहः = उत्प्लवनसाहसम्। गतः = विनष्टः।

अथ = तदनन्तरम्। अहम् = हिरण्यकः। तच्छ्रुत्वा = तदाकर्ण्य। कोपाविष्टः = क्रोधयुतः। भिक्षापात्रमुद्दिश्य = भिक्षापात्रं लक्ष्यीकृत्य। विशेषात् = वैशिष्ट्यात्। उत्कूर्दितः = उत्पपात। अप्राप्तः = किन्तु भिक्षापात्रं न आरूढः। तत्र =

तस्मिन्स्थाने। भूमौ = भुवि। निपतितः = आगतः। तद्दृष्ट्वा = तस्य पतनमवलोक्य। असौ = सः। मे = मम। शत्रुः = अरिः, वृहत्स्फिक इत्यर्थः। विहस्य = हसित्वा। ताम्रचूडम् = सन्न्यासिनम्। उवाच = जगाद। भो = रे रे। पश्य = अवलोकय। कौतूहलम् = आश्चर्योपेतदृश्यम्। तत् = अतः। त्वम् = भवान्। गतशङ्कः = निःशङ्कः। स्वपिहि = शेष्व। तच्छ्रुत्वा = तदाकर्ण्य। अहम् = हिरण्यकः। मनसा = चित्तेन। विचिन्तितवान् = विचारयामास। अहो = अरे। मम = मे। एषः = अयम्। शत्रुः = अरिः, वृहत्स्फिक् इत्यर्थः। सत्यम् = समीचीनम्। आह = कथितवान्। यतः = इदानीम्। अङ्गुलिमात्रम् = अल्पाऽपि। कूर्दनशक्तिः = उत्प्लवनसामर्थ्यम्। नास्ति = न विद्यते। ततश्च = तदनन्तरम्। मद्भृत्याः = मे सेवकाः। प्रभाते = प्रातः। गच्छन्तः = व्रजन्तः। मिथः = परस्परम्। जल्पन्ति = कथयन्ति। अहो = अरे। अयम् = हिरण्यकः। असमर्थः = शक्तिहीनः। अस्माकम् = नः, मूषकाणाम् इत्यर्थः। उदरपूरणे = भक्ष्यप्रदाने। तत् = अतः। किमनेनाराधितेन = अस्य शुश्रूषया न कश्चिल्लाभः? एवम् = इत्थम्। मे = मम। भृत्याः = सेवकाः। मम = मे। शत्रूणाम् = अरीणाम्। सेवकाः = भृत्याः। जाताः = अभवन्। तावत् = तदा, एकान्ते इत्यर्थः मया = हिरण्यकेन। चिन्तितम् = विचारः कृतः। अहो = अरे। धिक् = धिक्कृतम्। अर्थहीनस्य = वित्तरहितस्य। पुरुषस्य = मनुष्यस्य। जीवितम् = जीवनम्।

समासः – निश्शङ्कः = निर्गता शङ्का यस्मात् सः (बहुव्रीहिः)। सपरिवारः = परिवारेण सह (बहुव्रीहिः)। दुष्टपरिव्राजकः = दुष्टः च असौ परिव्राजकः (कर्मधारयसमासः)। महाकष्टेन = महान् च असौ कष्टः तेन (कर्मधारयः)। निरुत्साहः = निर्गतः उत्साहः यस्मात् सः (बहुव्रीहिः)। दुष्टात्मा = दुष्टः च असौ आत्मा (कर्मधारयः)। उदरपूरणे = उदरस्य पूरणम् उदरपूरणम् तस्मिन् (षष्ठीतत्पुरुषः)। कूर्दनशक्तिः = कूर्दनस्य शक्तिः कूर्दनशक्तिः (षष्ठी–तत्पुरुषः)।

सन्धि-विच्छेदः – तन्निधानम् = तद्+निधानम् (अनुनासिकः)। तत्रैव=तत्र+एव (वृद्धिसन्धिः)। विनष्टोऽस्मि = विनष्टः+अस्मि (उत्वपूर्वरूपे)। सहसोत्पपात = सहसा+उत्पपात (गुणः)। अत्राऽन्तरे = अत्र+अन्तरे (दीर्घः)। ऊचेऽभ्यागतः = ऊचे+अभ्यागतः (पूर्वरूपम्)। द्वावपि = द्वौ+अपि (अयादिः)। उद्वेगः = उत्+वेगः (जश्त्वम्)। अथाऽसावभ्यागतः = अथ+असौ+अभ्यागतः (दीर्घः अयादिश्च)। तच्छ्रुत्वा = तद्+श्रुत्वा। (श्चुत्व-चर्त्व-छत्वानि)। शत्रुर्विहस्य = शत्रुः+विहस्य (रुत्वम्)। धिगर्थम् = धिक्+अर्थम् (जश्त्वम्)।

प्रकृति-प्रत्ययौ- अन्वेषणस्य = अनु+इष्+ल्युट् (ङस्)। श्रुत्वा = श्रु+क्त्वा। विनष्टः = वि+नश्+क्त। परित्यज्य = परि+त्यज्+क्त्वा (ल्यप्)। गन्तुम् = गम्+तुमुन्। अवलोक्य = अव+लोक्+क्त्वा (ल्यप्)। प्रवृत्तः = प्र+वृत्+क्त। प्रविष्टाः = प्र+विश्+क्त॥ मूढतया = मूढ+तल+टा। खनितुम् = खन्+तुमुन्। खनता = खन्+शतृ+टा। निधानम् = नि+धा+ल्युट्। उक्त्वा = वच्+क्त्वा। आदाय = आङ्(आ)+दा+क्त्वा(ल्यप्)। प्रस्थितौ = प्र+स्था+क्त(औ)। विहस्य = वि+हस्+क्त्वा (ल्यप्)। कूर्दनम् = कुर्द्+ल्युट्। उत्साहः = उद्+सह+घञ्। निपतितः = नि+पत्+क्त। गच्छन्तः = गम्+शतृ(जस्)। जाताः = जन्+क्त (जस्)। जीवितम् = जीव्+क्त।

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकाः प्रश्नाः

१. ताम्रचूडः आसीत्–

(अ) मूषकः (ब) परिव्राजकः

(स) नृपः (द) मार्जारः।

२. महिलारोप्यस्य समीपे कस्य मठायतनम् आसीत्?

(अ) महादेवस्य (ब) ब्रह्मणः

(स) विष्णोः (द) हनुमतः।

३. मूषकराजस्य नाम आसीत्–

(अ) ताम्रचूडः (ब) महिलारोप्यम्

(स) हिरण्यकः (द) नागदन्तः।

४. 'प्राघुणिकः' इत्यस्य अर्थोऽस्ति–

(अ) सन्न्यासी (ब) जर्जरवंशः

(स) बिडालः (द) अतिथिः।

५. ताम्रचूडस्य मित्रम् आसीत्–

(अ) लघुपतनकः (ब) हिरण्यकः

(स) वृहत्स्फिक् (द) महिलारोप्यम्।

६. ताम्रचूडः भिक्षापात्रं केन ताडयति स्म?

(अ) प्रस्तरेण (ब) जर्जरवंशेन

(स) हस्तेन (द) यष्टिकया।

७. 'निधानस्योपरि तस्य बिलम्' इति कः कथितवान्?

(अ) ताम्रचूडः (ब) वृहत्स्फिक्

(स) हिरण्यकः (द) मूषकः।

८. कस्मात् जातः ऊष्माऽपि देहिनां तेजः वर्धयति।

(अ) वित्तात् (ब) ज्ञानात्

(स) कार्यात् (द) मित्रात्।

९. मार्जारः आसीत्–

(अ) कृशकायः (ब) सुन्दरः

(स) वृहत्कायः (द) मूर्खः।

१०. किमादाय उभौ परिव्राजकौ मठायतनं प्रस्थितौ–

(अ) निधानम् (ब) स्वहस्तिकाम्

(स) भिक्षापात्रम् (द) मूषकम्।

अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः

१. महिलारोप्यं नाम नगरं कुत्र अस्ति?

२. ताम्रचूडः किं कृत्वा प्राणयात्रां समाचरति?

३. भिक्षापात्रं कः ताडयति स्म?

४. 'उत्पत्य' इत्यत्र कः प्रत्ययः?

५. तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कः समायातः?

६. 'त्वदीयं मठं परित्यज्य यास्यामि।' इति केन कथितः।

७. हिरण्यकः कस्य ऊष्मणा प्रकूर्दते स्म?

८. 'अहो विनष्टोऽस्मि' इति केन चिन्तितम्?

९. मूषकवृन्दमध्ये क उत्पपात?

१०. हिरण्यकस्य कूर्दनोत्साहः केन सह गतः?

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः

१. हिरण्यकस्य बान्धवैः किं निवेदितम्?

२. वृहत्स्फिक् निधानं कथं प्राप्तवान्?

३. सन्न्यासिनोः वार्तां श्रुत्वा हिरण्यकेन किं कृतम्?

४. गोष्ठीशैथिल्यकारणं किमासीत्?

५. 'ऊष्माऽपि वित्तजः.....' इति श्लोकं पूरयत।

निबन्धात्मक-प्रश्नः

१. हिरण्यकताम्रचूडकथा सरलभाषया लेख्या।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. ब	२. अ	३. स	४. द	५. स
६. ब	७. ब	८. अ	९. स	१०. अ